

Фузулий ўнинчи аср хижрийда Ирок Арабида яшагон бир шоирдир. Багдод теваракида — Карбалода, бир ривоятга карагонда Хуллада тўккузинчи асри хижрийнинг охирларида тугулмишдир. Оти Мухаммаддир. Отаси Сулаймон деган олим бир зотдир. Аслининг бири турк, бири форс бўлгонига доир икки ривоят мавжуддир. Факат ўзининг сиёки турклик томонига огирлигини кўрсатадир.

Форс девонининг мукаддимасида шундай дейдир: «Гохи ба ашъори арабий пардохтам ва фусахои арабро бафунуни този филжумла махзуз сохтам ва он бар ман осон буд, зиро забони мубохиси илмий ман буд ва гохи дар майдони туркий саманди табиат давондам ва зарифони туркро билатойифи гуфтори туркийи таматту расондам, он низ ташвишам надод, чун ба саликаи аслий ман мувофик афтод. Гохи бариштаи иборати форси гуҳар кашидам ва аз он шохсор меваи коми гул чидам (Баъзан арабий шеърларга кўл урдим ва араб фусахоларини ажамларга таништирдим. Бу менга осон эди. Зеро, бу менинг илмий тилим эди. Гохо туркий майдонда табъим отини елдирдим ва турк зарифларини (тилни нозик сезувчилар, тушунувчиларини) туркийгўйлик латойифлари билан (таматгу) койил килдим. Бу ҳам менга ташвиш келтирмади. Зеро, менинг аслимга мувофик тушди. Гохо форсий ибратлар ипига гавҳар тердим ва шохидан кўнглим тилаги мевасини тердим)».

Туркчанинг асли сатекасига тўғри келганини айтадирким, она тилининг туркча эканини билдирадир. Форсча хакида «аз он шохсор меваи коми гул чидам» - ул буюк шохдан кўнгил тилаги мевасини тердим дейдирки, форс тилининг нозуклиги ва дилбарликига ишорат киладир ва ўзининг ундан завк олгонини билдирмак истайдир.

Асри икки буюк ислом давлатининг чоришмаси ва икки ислом мазҳабининг - шиа ва суннийнинг бир-бировига хужумининг энг кескин давридир. Ислом уламо ва фузалоси икки жабҳага бўлинган, икки тарз тафаккур воситаси-ла икки тарз сиёсатга олат бўлгон, бу икки давлат теваракига йигилгонлар олим бўлсалар бир-бировларига илмий хужумларда, шоир бўлсалар хажвиялар билан мунозаада эдилар.

Ўрта аср ислом маданияти давридан икки юз йилча кейин у маданиятнинг юксалган шохка (энг баланд тоғ тепаси)ларининг кулагалари холо давом этган бир давр эди. 5 ва 6-нчи асри хижрий ислом илмининг иккинчи мартаба кўзголгон ва янги рух, янги жон билан майдонга отилгон асри эди. Энг буюк ислом ҳаким ва олимларининг ҳар жихатдан ягоналик тугини кўтарган вақтлари шу асрга тўғри келадир.

Бир ёқдан арабнинг Мааррий каби шоирлари асарларининг энг таркалгон вақти, иккинчи жихатдан форс шеърининг энг ёруқ, юзининг ниҳоят ҳафиф, икки асрлик бир парда билан ўратулган бўлса ҳам ҳали баҳорнинг ҳазондан узок бўлгон чоғи; учунчи ва энг муҳими турк ёзма адабиётининг Шаркда Навоий, Лутфий, Гарбда Аҳмад ва Ошиқ Пошолар даврига ворис бўлгон туркда Фузулий, форсда мухташам Коший асри эди. Фузулийнинг тугилгон жойи Ирок уч буюк: араб, форс, турк тил ва адабиётининг учрашкон майдони эди.

Багдод ислом маркази бўлиш эътибори билан Аббос халифалари замонидан бери араб, форс, туркнинг умумий муштарак маркази ҳолига кирган эди.

Фузулийнинг асли Багдоднинг Куфрий касабаси живорида яшайтургон туркларнинг Бот отлик аширатидан экани айтиладир. Шу ҳол ва шу мавқеда ўсган Фузулийнинг қандай тарзи тафаккурга мансуб ва қандай руҳда бир шоир бўлишини белгилаш кўб кийин эмас. Отаси ҳам замонанинг олим - муфтийларидан бири ва устоди Жабибий замонининг

шоирларидан бири бўлгони маълумдир. Устоди ҳам бир турк шоиридир. Фузулийнинг унинг газалларига мухаммас боғлагони маълумдир. Бу унинг тахмисларидандир:

То жунун рахтин кийуб дутдим фано мулкин ватан,
Ахли тажридим кабул этмам кабоу пирахан,
Хар кабоу пирахан кийсам мисоли гунчабан,
«Гар санинг-чун килмасам чок, эй бути нозук бадан»,
«Гўрим ўлсун ул кабо, эгнимда пирахан кафан».

Шу тахмисда ҳам кўрилгани каби, Фузулий тасаввуф рухи билан анчагина сугорилгон бир шахсиятдир. Бу табиийдир. Чунки ундан илгари келган фикрий жараён дин эди. Ва унинг жавҳари бўлгон исломий тасаввуф унинг рухи эди. Форсдан ўкугон шоирлари ва энг яхши кўрганлари достончи бўлиш эътибори ила Низомий, газалсари бўлиш эътибори-ла Хофиз бўлиши табиий эди. Низомийни «Хамса»сида устод деб хитоб қиладир:

Биллоҳки, на хуш деюб Низомий,
Бу бобда хатм эдуб каломи.
Асбоби суҳан нишоту ноз аст,
Зин хар ду суҳан бахонасоз аст.
Майдони суҳан фироҳ бояд,
То табъ дар ў хунара намояд.
Дар гармийи реғу саҳтийи куҳ,
То чанд суҳан равад баандух.
Бир ишки килур шикоят устод,
Шогирда ўлур ружуи бедод.

Форсийнинг энг буюк газал шоири Хофиздир. Фузулийнинг табиати бу икки шоирдан мутаассир бўлгондир ва буларнинг маслаки бўлгон тасаввуфни шу эътибор ила ўзлаштиргандир. Тасаввуфда Фузулийнинг анча русуҳи бор. Бу тўғридаги маълумотини тафсир ва ҳадис ўқуш билан ортирди. Бунинг устига у зотан дардли ва ошӣк бир юрак соҳибӣ бўлгонидан, бу ишқнинг руҳи унга уйғун келди. Ва илмнинг қуруқлиғи унга ҳеч нарсӣ бермади, барча мутасаввуфлар билан бирга мадрасага қарши шу сўзларни ўзди:

Илм қасби-ла пояи рифъат,
Орзуӣи маҳол эмиш онжок,
Ишқ эмиш хар на ворса оламда,
Илм бир қийлу қол эмиш онжок.

Ва тасаввуфнинг энг сўнги бўлгон фано мартабаси унинг суйгани эди.

Эйки, аҳли ишқа сўйларсан маломат таркин эт,
Сўйлақим, мумкинмидир тағйири тақдири Худо?!
Ишқ қилки чекди хати харф вужуди ошиқа,

Ким ўла собит хак исботинда нафйи моадо.
Эй Фузулий, интихосиз завк бўлдинг ишкдан,
Бўйладир хар ишк Хак оди-ла килсанг ибтидо.

Фузулийнинг диндорлиги ва шаръ йўли билан бориш таманноси ва бундан мақсад
«ризойи Худо» эканини шу газал очик кўрсатадир:

Ё Раб, хамиша лутфинги кил рахнамо банго,
Густарма ул тарийкки, етмас санго, банго.
Катъ айла ошнолигим унданки, гайрдир,
Онжок ўз ошноларинг эт ошно банго.
Бир ерда собит эт қадами эътиборими
Ким рахбари шариат ўла муктадо банго.
Бан билмазам банго керакин, сан ҳақимсан,
Манъ айла, верма хар на керакмаз санго банго.
Улдир банго муродки, улдир санго мурод,
Хошоки сандин ўзга аввало муддао банго.
Хибси хавода кўйма Фузулийсифат асир,
Ё Раб, хидоят айла тариқи фано банго.

Яратилиш тўғрисида фикри мутасаввуфларнинг ваҳдатларидан бошқа нарса эмас эди:

Ҳаққоки, ҳамин вужуд бирдир,
Бир зота вужуд мунҳасирдир.
Аксидир онинг вужуди агёр,
Маънида йўқ эътибор ила вор, —

дер эди. Ва ўзини етиштирган асарларининг маюумаи фикрнясига мансублигин кўрсатар эди.

Фузулий дин, тасаввуфдан бошқа илмлар билан ҳам шугулланди, ҳикматга, тибга кенг бир йўсунда воқиф эди. Тибга оид «Чор унсур» отли бир асари бордир. Арабча яхши билар эди. Қасидалари араблар орасида тақдирлар ила ўқулур эди. Форсийда ҳам бир девони, бир неча қасида ва маснавиёти бордир. Фақат булар туркчаси қадар самимий, санъатқорона ва гўзал эмасдир. Буда Фузулийнинг аслан туркчилигига қучли бир далил бўла олу.

Фузулий турк шеърида, форсийда Ҳофиз қадар лирик-рубобийдир. Туркда Фузулий қаби дардли ва ўтли бир шоир йўқдир. Форс ва туркда дostonчиладан икки киши бордир — Низомий ва Фузулий. Низомий ҳақикатан нозик, зариф, санъатқор ва олим бир шоирдир. Фузулий унинг шогирдидир, фақат бу кўб дардли, ўтли бир ошиқдир. Фузулий ўзининг эътирофича, аввалда қасида айтишга рағбат этган, сўнгра дoston ва газалчиликка киришган ва шу икковига ҳақикатан муваффақ бўлгондир. «Мистер Гип»лар қадар жасорат соҳиби бўлолмасак ҳам, форс ва турк дostonчилиқ оламида Низомийдан сўнг биринчи ўриини Фузулийга беришдан тортинмаймиз. Фузулий бу ўринга ҳақикатан лойиқдир. «Мистер Гип»нинг:

«Шарқнинг шарқ бўлгонидан бери етишдирган шоирлари орасида энг самимий ва энг ҳассоси Фузулийдир» (Озарбойжон адабиёт жамияти томонидан чикорилгон «Фузулий»

мажмуаси; Бакир Чўбонзода маколаси, саҳифа 97), деган ҳукмини бир оз муболагали ҳисоб киламиз. Фузулийга Низомийдан кейин биринчи ўрин бериш энг мувофик ва энг шарафли бир ўрин беришдир. Чунки Низомийга эргашиб бу кунгача юзларча шоир дoston айтгандир, лекин булардан ёлғиз Фузулий муваффақбўла олгондирким, бунинг осон бўлмағони шундан ҳам маълумдир.

Шоирлигини кўрсатмак учун бир газали ва «Лайли-Мажнун»дан бир парча тақдим киламиз:

Манимтак ҳеч ким зору паришон ўлмасун, ё Раб,
Асири дарди ишқу доғи хижрон ўлмасун, ё Раб.
Дамодам жаврлардур чекдиким бераҳм бутлардан,
Бу кофирлар асири бир мусулмон ўлмасун, ё Раб.
Кўруб андешаи катлимда ул моҳи будир дардим—
Ки, ул андишадин ул маҳ пушаймон ўлмасун, ё Раб.
Чикармок истаса тандин чеқуб пайконин ул сарвинг,
Чикон ўлсун дили мажраҳу пайкон ўлмасун, ё Раб.
Жафои жавр ила мўътадим унларсиз нўлур холим,
Жафосина хадду жаврина поён ўлмасун, ё Раб.
Деманким, адли йўк ё зулми чўк, ҳар хол ила ўлса,
Кўнгил тахтина ундан ўзга султон ўлмасун, ё Раб.
Фузулий бўлди ганжи офият майхона кунжинда,
Муборак мулкдир ул, мулки вайрон ўлмасун, ё Раб.

* * *

Фалак айирди бани жавр ила жононимдан,
Хазар этмазми ажаб, нолау афғонимдан.
Ўда ёндирсам ағар шуъла ила нафларни,
На батар оташи охи дили сўзонимдан.
Гами пинхон бани ўлдирди, бу ҳам бир гамким,
Гулруҳим ўлмади оғах гами пинхонимдан.
Ох эди ҳамнафасим, оҳки ул ҳам охир
Чикди игроҳ килуб кулбаи ахзонимдан.
Бан на хожатки килам доғи нихоним шархин,
Окибат зоҳир ўлур чоки гирибонимдан.
Ҳақ билур, ёр дағил жону дилимдан гоиб,
Нўла гар гойиб эса дийдаи гирёнимдан.
Жон ағар чикса танимдин асари меҳр ила,
Асари меҳрини сонмонгки, чикар жонимдан.
Лутф эдубсан мағар, эй бод, букундан бўйла,
Верасан бир хабар ул сарви хиромонимдан.
Эй Фузулий, гами хажр ила паришондир хол,
Кимса оғоҳ дағил холи паришонимдан.

Маснавийсидан парча:

Сокий, карам айла, жом гездир,
Дурма, кадахи мудом гездир.
Даврона чўк эътибор килма,
Гездир кадахи, карор килма.
Тўк олуб ала кумуш сарохи,
Зар согара рухбахш рохи.
Сарф айла риоятимда алтоф,
Танхолигими гўр, айла инсоф.
Шуглим бу бисот ичра чўқдир,
Сандин ўзга мададчи йўқдир.
Хамдамлигим ила ор килма,
Бандан нафрат шиор килма,
Гар билмаз эсангки, бан на зотам,
На зулмати чашмаи хаётам.
Файзи хунарим шаробидан сўр,
Сўзи жигарим кабобидан сўр.
Тутсанг алини бани факиринг,
Хак ўла хамиша дастгиринг.
Ман шоири Мусовий каломам,
Сохирлара мўъжази тамомам.
Бан сохири Боблийи нажодам,
Хоруна бу ишда устодам.
Сўз даркина сарф эдуб фаросат,
Амлокина бўлмишам раёсат.
Гах тарза касида айларам соз,
Шахбозим ўлур баландпарвоз.
Гах даъба газал ўлур шиорим,
Ул даъба равон верар карорим.
Гах маснавия ўлуб хаваснок,
Ул бахрдан истадим дури нок.
Хар дилдаки вор ахди розим,
Мажмуи фунуна ишкбозам.
Пуркоргарам хазор пеша,
Жонлар чекуб истарам хамеша.
Дўконим ўла ривож бозор,
Хар истадигин бўла харидор.
Сокий, на эди бу жоми кулгун
Ким айлади холими дигаргун.
Сармаст ўлубам сўзим хабодир,
Хар лофки айларам хатодир.
Таъсири солиб димога ташвир,
Ташвири мизожим этди тағйир.
Ман кандану лофи лутфи гуфтор,
Ким, сўз демага ўлам сазовор.
Ўлсайди банам сўзимда бир хол,
Албатта ўлурдим ахли икбол.

Сокий, тут алимки, хаста холам,
Гам рахгузаринда поймолам.
Сансан мани мубталоя гамхор,
Сандан ўзга дахи кимим вор?!
Мушгул иша душмишам, мадад кил,
Май харзи ила баломи рад кил.
Хал айлая гўр бу мушкилоти —
Ким, этма кулингдан илтифоти.

Асарлари

Илми каломга оид «Матлаъ ул-эътикод», «Хадиси арбаъийн» таржимаси, арабий, форсий ва туркий уч девони. «Хакикат ус-суадо», «Банг ва Бода» (Исмоил Хикмат «Банг ва Бода»ни 14 яшарликда ёзилгон дейдирки (Озарбойжон адабиёт жамияти томонидан чиқарилгон «Фузулий», Исмоил Хикмат маколasi), бунга далил ўларок Шох Исмоилга тақдим қилгонлигини ва унинг эса 914 да Багдодни фатх этганини кўрсатадир. Локин бу далил бўла олмайдир. Шох Исмоилга тақдим қилмок билан 14 яшарликда ёзилиш лозим келмайдир. Аввало, Шох Исмоил 914 дан 940 гача Багдодда тургондир. Иккинчидан, «Банг ва Бода»никг мундарижаси ва услуби 14 яшар бир бола кучидан кўб юкори турадир. Бизча, унинг ёзилиши 914 билан 940 орасидадир), «Лайли ва Мажнун», «Чор унсур» (Сиххат ва мараз рисоласи), «Лайли-Мажнун» ёзилиш тарихи 942 хижрийдирки, агар таваллуди 900 бўлса, уни 42 ёшлигида ёзгон бўладир.

Фузулийнинг Туркистонга таъсири

Гарб туркчасининг энг буюк устои Фузулий Туркистоннинг чигатой шоирлари устига ҳам кучли таъсир ижро қилгондир.
Фузулий мактабларимизда бугунча ўқулатургон маъруф китоблардан биридир. Фузулийнинг Туркистонда тарқалишидан сўнг бизда гарб туркчасининг таъсири кучайди ва икки лахжа билан ёзатиргон шоирлар кўруна бошлади. Хатто айтиш мумкинки, Фузулий билан бирга бизда иккинчи бир лахжа ҳам тугди. Чунки чигатой тили соясида яшаб туруб ҳам холис «гарб туркчаси» билан девонлар тўлдургон шоирлар кам эмасдир. Хатто илова қилиш мумкинки, холис чигатойча ёзгон ҳеч бир шоир йўкки, Фузулий йўлида ҳам баъзи парчалар ёзмагон ёки унга татаббу қилмагон бўлсун. Намуна учун Фузулийга татаббу қилгон шоирлардан баъзиларининг шеърларидан кўрсатамиз:
Умархоннинг Фузулийга кўб мухаммаслари бордир:

Бало даштида гам тоғи менингдек зор ўландан сўр,
Мухаббат рамзини Мажнун киби афғор ўландан сўр.
Мазоки лаъли нобин ишк аро хуммор ўландан сўр,
Шифойи васли кадрин хажр ила бемор ўландан сўр,
Зулоли завқ шавкин ташнаи дидор ўландан сўр.

Бу йўлда ёзилмиш бир мусаддасдир:

Гўзимда ашки гулгун кон каби чоки жигардандир,
Бу меҳнат донаси нахли дили кулфат самардандир.
Азал сармоясиндин, хосилим суду зарардандир,
Дагил бу шоми кулфат толиғи зулмат асариндандир,
На сандандир, на бандандир, на чархи кинавардандир,
Бу дардисар хуммори нашъаи жоми кадардандир.

Мухсиннинг бу газали ҳам шу йўлда ёзилгонлардандир:

Куюб ўлдугим бани шамътак ўшал офтоб жамоладир,
На камар, на меҳру на сарвгул, на суман, на бадр, хилоладир,
Бани шўри ишки жунуносар хама гамдин айлади беҳабар,
На ҳаёл мойили карруфар, на фасис жохи жалоладир.

Бу Хотифнинг тахмисидир:

Верди Хотиф ох уриб бода алойик хирманин,
Сарвдек оромгоҳ этди тажарруд гулшанин,
Пора айлаб, бўйнида озодалиқ пироханин,
Бир-бир офок илгидин чекмиш тааллуқ доманин,
То Фузулий хастая васлинг тамманодин санинг.

Бу Ризойининг бир газалидир:

Каро зулфинг киби йўқдир қарорим, ё Расулуллоҳ,
Паришондир баним ҳар лаҳза қорим, ё Расулуллоҳ.
Раҳи ишқингда ором айламаздим бир қадам, биллоҳ,
Дагил алда зимоми ихтиёрим, ё Расулуллоҳ.

Булардан бошқа Фузулий тили ила шеър айтган шоирлар ҳам кўпдир. Буларнинг энг машҳури Умархоннинг ўгли Мухаммад Алихондиқим, шеърларини Фузулийникидан айириш қийиндир:

Оҳким, дўқди фалак қонимни мужгонимдан,
Қилмади бок дамодам дўқувни қонимдан.
Мавжи тўфон бало бошима дўндирди фалак,
То жудо этди ҳазин жоними жононимдан.
Қўнглими сели бало бирла ҳароб этди сипеҳр,
Бўлур обод губор дили вайронимдан.
Кечалар гунча каби қўнглуми қон йиғладуги,
Субҳлар зохир ўлур чоки гирибонимдан.
Оҳким, ҳажр туни қочти дилим ҳасратидан,
Соҳа ҳам қўчди фироқинг кечаси ёнимдан.
Эй қўнғил, сонмаки зойил ўла ошуфталигим,
Жам қил хотиринги холи паришонимдан.
Субҳлар дидаи гирёнима раҳм айла, сабо,

Бир хабар вер банго ул гунчаи хандонимдан.
Хон киби мохвашим шамъи рухин ёд эдарам,
Ёнажакдир фалак охи дили сўзонимдан.

Фано хам туркчада Фузулий йўлида шеър айтканлардандир.
Сўнг даврда бу йўлда айтканлардан муосиримиз Ажзийдирким, бир девончаси ва бирда
«Миръоти ибрат» отли маснавиёти бордур. Унинг бир мухаммасини кўрайлик:

1

Ё Раб, эшит бу хаста дилимнинг навосини,
Ким сандин ўзга чора эдар муддоасини,
Токи чекайим замонайи бор жафосини,
Хар дам отар нишонима тири балосини,
Майдони жахла сурди нифок аждахосини.

2

Субхи киёмат ўлди, биз уйкудайиз хануз,
Ўз очди хар жамоа биз осудайиз хануз,
Хабту нухус накбата олудайиз хануз,
Агёр зери пойина фарсудайиз хануз,
Ким содди бизни бу ера топсин жазосини.

3

Миллат эвини йихди фалокат эдиб хароб,
Мавжин талотум этди бугун бахри инкилоб,
Биздан аруси акл юзина чекуб никоб,
Ё Раб, қачон дучоримиз ўлгай рахи савоб,
Даф эт, илохий, рохи хато рахномасини.

Фузулий тилининг букункиси, яъни усмонлича ила шоиримиз Чўлпон хам баъзан
чиройлик парчалар ёзадир. Бу одам эски шоирларимиз каби Фузулий таъсири билан
эмас, букунки Туркия адабиёти таъсири остида «гарб туркчаси» билан ёзадир. Бу
парчаси у йўлда ёзилгонлардандир:

Илк аввал гўзими ишк ила очдим,
Ишкнинг майдонина коними сочдим,
Ишксиз ўлкалардан у онда кочдим,
На замон богладим зуннори ишки.
Жаннат баним ичун куру сахродир,
Ишкинг сахросиким, банго маъводир.
Аксини сан банго на кадар кондир,
Конмам чунки, бўлдим гулзори ишки.
Сўйларкан дилларим на ёмон сўзлар?!

Ёзаркан каламим на хазин оглар?!
Сода дил бунлардан на маъни онглар?
Билмаз куж ўлдугин изхори ишки!

Энг сўнгида шуни айтишга тўғри келадирки, гарб туркчаси ҳам бизга ёт келмайдир. Фузулий уни ўзимизники килиб юборгондир. Фузулий бизда Навоийдан кўб ўкулмаса, Навоийдан кам ҳам ўкулмайдир. Навоий асрида чигатойча гарб турклари устига кўб таъсир колдиргон эди. Ахмад ва Ошик Пошолар ва хатто Фузулийга ҳам Навоийнинг таъсири кучлидир. Факат Фузулийдан сўнг гарб туркчаси шарк туркчасига таъсирини кучайтирди ва букун усмонли лахжасининг такомули билан бу таъсир яна кўпайди ва бу хол бундан буён ҳам давом этса ва кун сайин кучайса керак. Чунки Туркия тили асри маданий тил холига киргандир ва биз хозир ҳам ундан мутаассирмиз ва истикболда бизнинг маданий харакатимиз кучайган сари гарб туркчаси билан робитамиз кучаядир.

Адабиётшуноснинг «Фузулий Багдодий (Юбилей муносабати-ла)» номли маколasi «Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1925 йил 4-сонидa В.М. имзоси билан босилиб чиккан.